

# EEN INVENTARISATIE VAN FRIESE ROLSTEENHAMERS

Dit artikel is eerder verschenen in Archeoforum nr. 4 (2000) - ISSN 1386-6095

Klaas R. Henstra

## Inleiding

De afgelopen jaren kwam ik vrij frequent in aanraking met rolsteenhamers en dit leidde in 1997/1998 tot een onderzoek naar de Friese hamers. Vanzelfsprekend maakte ook literatuurstudie onderdeel uit van het onderzoek. Daarbij kwam ik tot de conclusie, dat het kennisbestand van rolsteenhamers nog vrij beperkt is.

Dit artikel bestaat uit de volgende onderdelen:

- 1 Onderzoeksgeschiedenis
- 2 Literatuuronderzoek (gebruik en datering)
- 3 De Friese rolsteenhamers (gebruik en datering)
- 4 Conclusies en een aanbeveling

In oudere literatuur worden rolsteenhamers meestal vermeld onder de Duitse naam "Geröllkeulen". Het betreft ovale of nagenoeg ronde, natuurstenen voorwerpen met een dubbelconische of rechte doorboring. Soms ontbreekt deze doorboring. In dat geval zijn er één of twee dellen zichtbaar. Zij komen voor in Noord- en West-Europa en dateren mogelijk uit het laatste fase van het mesolithicum en een deel van het neolithicum.

## Onderzoeksgeschiedenis

De oudste Friese vermelding dateert uit 1918 (zie catalogusnummer XII in de bijlage). Dit artefact is terug te vinden in de registratie van het Fries Museum (Terpenboek). Andere informatie bevindt zich in de archieven van Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum, Museum Smallingerland (Drachten) en Streekmuseum Opsterlân (Gorredijk).

Hoe en waarvoor de steentijdmens de rolsteenhamers gebruikte is volstrekt onduidelijk. Dat ook onderzoekers van genoemde instellingen hiermee hebben geworsteld, wordt duidelijk bij de vermeldingen die zij in de archieven hebben neergeschreven. Er is sprake van de volgende omschrijvingen:

Afb. 1

**Een rolsteenhamer uit  
Eastermar (catalogus nr. IV)**

Foto: Streekmuseum/Volkssterrenwacht  
Burgum



- netverzwaarders voor de visserij
- verzwarings aan graafstokken
- slingerstenen voor de jacht op vogels en kleine dieren
- lagers voor het boren van vuur
- napjesstenen
- knotsen (voor de jacht en onderlinge strijd?)
- klopstenen voor het vervaardigen van overige artefacten
- hamertjes (mogelijk worden hiermee ook klopstenen bedoeld)

In elk geval zullen deze artefacten - gezien de hoeveelheid aan meningen - tot de verbeelding hebben gesproken en doen ze dat nu nog. Op dit moment rest ons slechts de nauwkeurige bestudering van de voorliggende voorwerpen. Mogelijk kunnen sporen op deze artefacten ons iets zeggen over de werkelijke functie van rolsteenhamers.

De toeschrijving aan culturele tradities en een nadere datering is even problematisch als de functie-omschrijving. Zoals in de inleiding reeds vermeld, variëren de meningen over de datering van laat-mesolithicum tot neolithicum. Hamer nummer IX is door Johannes Siebinga (Opeinde, Smallingerland) in een project met werkelozen (1942/1943) opgegraven op het Zwartveen bij Rottevalle (gemeente Smallingerland). Het materiaal afkomstig van deze site is duidelijk laat-mesolithisch van inslag. Hoewel de vondstgegevens niet erg uitgebreid en nauwkeurig zijn, mogen we aannemen dat de gevonden rolsteenhamer bij de overige artefacten behoort en derhalve aan het mesolithicum mag worden toegeschreven. De overige rolsteenhamers worden viermaal als mesolithisch en driemaal als neolithisch vermeld; eenmaal (nummer 9) wordt dit nog specifiek genoteerd: laat-mesolithicum, 6.000/5.000 v. Chr. Literatuuronderzoek en nader overleg met de vindsters - voor zover nog in leven - kunnen de datering mogelijk aanscherpen.

### Literatuuronderzoek

Bij dit onderzoek, dat geen volledigheid pretendeert, is met name gekeken naar de datering en het veronderstelde gebruik van de rolsteenhamers. Over het algemeen bleek dat er vrij weinig gegevens beschikbaar zijn en dat - wanneer er al gepubliceerd is - dit meestal korte meldingen zijn. Verondersteld mag worden, dat de auteurs nogal geworsteld hebben met deze artefacten.

Dit is met name duidelijk bij een vondst uit de Noordzee. Olivier (1994, p. 283) vermeldt in zijn boek 'Bodemvondsten uit Goeree-Overflakkee' een hamer van witte kwartsiet, die hij dateert op ca. 7.000 v. Chr. Vervolgens noemt hij daarbij, dat dit de Vroege Steentijd betreft. Dit is een onjuiste datering: indien de eerder genoemde datering correct is, zal dit artefact in het mesolithicum geplaatst moeten worden. Olivier veronderstelt dat het voorwerp gebruikt is om er bot of vuursteen mee te kloppen, maar enig bewijs voor die stelling ontbreekt bij deze losse vondst.

Wouters (1989, p. 28-29) schrijft, dat de sporadisch optredende napjesstenen (rolsteenhamers, Geröllkeulen) in het midden- en laat-mesolithicum een bijzondere plaats innemen. Hij zegt: "De meeste hebben een napvormige uitholling zonder perforatie. Men is het nog niet eens over het gebruik van deze artefacten". In mijn onderzoek kom ik terug op deze "napjesstenen".

Kramer (1977) maakt melding van een opgraving in Eext (Drenthe). In het onderzochte vlak vermoedt hij een pleisterplaats van jongpaleolithische jagers. Op dit terrein werd ook een rolsteenhamer gevonden. Een datering is onzeker, gezien de volgende notitie: "Ook tijdens dit onderzoek kon worden vastgesteld dat niet alleen de Tjongermensen gebruik maakten van deze verhoging in het landschap. Naderhand raakten nog artefacten uit mesolithische context tussen dit jongpaleolithische materiaal verzeild".

Borman (1980, p. 87-88) noteert, dat de meeste rolsteenhamers losse vondsten zijn en dat ze daarom moeilijk te dateren zijn. "Enige vondstassociaties suggereerden dat zij sinds het Boreaal voorkwamen en dat de meeste exemplaren van mesolithische ouderdom waren. Een aantal dateert uit het neolithicum, getuige een incidenteel samengaan met vondsten van de bandkeramische cultuur en Swifterbantcultuur". Over het gebruik doet Borman geen mededelingen.

Beuker (1990, p. 42, 43 en 56) geeft in kort bestek veel informatie. Vooral geïnspireerd door etnografische parallellen heeft men aan Geröllkeulen verschillende functies toegeschreven. Het gebruik als klopsteen komt hem aannemelijk voor; dit baseert Beuker op het veelvuldig voorkomen van klopssporen op de rand van volledig doorboorde exemplaren, evenals bij (nog; KRH) niet geheel doorboorde artefacten.

Een curieuze vermelding is een gebruik als luxe klopsteen speciaal voor de bewerking van vuursteen. Beuker zegt evenwel, dat dit niet zeker is. Schachting lijkt Beuker niet aannemelijk, hoewel hij het ook niet geheel uitsluit. Ten slotte betreffende het gebruik het volgende: "De doorboring kan bedoeld zijn om het voorwerp gemakkelijk te kunnen transporteren". Bij het dateren is Beuker voorzichtig: hij plaatst de artefacten in het mesolithicum en denkt aan een mogelijk continuering tot aan het midden-neolithicum. Twijfel klinkt evenwel door in de slotzinnen: "De Spitzhauen kwamen waarschijnlijk nog tot in het midden-neolithicum voor. Van de Geröllkeulen is dat niet zeker" (p. 42).

Groenendijk (1997, p. 83) doet over het gebruik geen mededelingen. Omtrent de datering van Groninger vondsten is hij zeer expliciet. In de Hunzevlakte zijn inmiddels verscheidene exemplaren gevonden. Twee stuks zijn direct met een mesolithische vuursteenvindplaats geassocieerd. De datering moet in het 5e millennium of eerder vallen. "De Geröllkeulen uit de Hunzevlakte zijn zeker mesolithisch". Opmerkelijk is dat in de provincie Groningen - voor zover het de rolsteenhamers betreft - het neolithicum buiten beeld blijft.

Hulst en Verlinde (1976, p. 93-126) concluderen, dat in tegenstelling tot Engeland en Duitsland, er nog geen vakliteratuur bestaat op het terrein van de rolsteenhamers. Zij richten zich in hun studie grotendeels op technische aspecten en delen de artefacten naar hun vorm in zes groepen in. Het betreft 37 vondsten, waarvan 19 met doorboring en 18 met putjes. Voorwerpen met cilindrische doorboring treden in Overijssel en Gelderland bijna niet op (Friesland: drie exemplaren, KRH). In een voetnoot wordt medegedeeld, dat in de provincie Drenthe 32 exemplaren bekend zijn, waarvan er 20 doorboord zijn en 12 putjes bezitten. Betreffende de aandacht voor het technisch aspect, concluderen de auteurs, dat die onvoldoende samenhang geven met de vraag naar functie en gebruik. "Unsere Erfahrung ist, dass die Grösse und das Gewicht nicht die geeigneten Faktoren sind zur Einteilung der Gegenstände" (p. 95). Voorts wordt vastgesteld, dat het voorkomen van noord naar zuid duidelijk afneemt, hetgeen ook voor de Duitse situatie geldig is. Als oorzaak wordt aangegeven, dat het zuiden al eerder werd geoccupeerd door neolithische groepen, terwijl men in het noorden nog langer in mesolithische traditie voortleefde (p. 113). Veel aandacht wordt besteed aan de beschadigingen op de rolsteenhamers. "Diese Oberflächen-Beschädigung ist das direkte Ergebnis der Funktion und des

Gebrauchs der Keulen". Van de 37 hamers vertonen 30 herkenbare slagsporen (p. 106). Dezelfde verspreiding van slagsporen op ovale en ronde exemplaren bij zowel de doorboorde als de niet-doorboorde hamers, moet wel duiden op eenzelfde gebruik. De auteurs weerspreken de mogelijkheid, dat de exemplaren met de "dellen" halffabrikaten zijn. Hun argumenten zijn: a. ze hebben dezelfde beschadigingen en b. hun aantal is groot, namelijk bijna 50%.

Vermoed wordt dat de kleinere exemplaren gebruikt zijn voor de vervaardiging van vuurstenen werktuigen; de grotere hebben mogelijk een functie gehad bij het verbrijzelen van botten, waarbij de beschadigingen een gevolg zijn van het contact met het onderliggende aambeeld (p. 107).

Omtrent een eventuele schachting zeggen Hulst en Verlinde: "Zusammenfassend kann man sagen, dass die flach eingetieften Geröllkeulen sowie die ungleich tief eingetieften Geröllkeulen in der hand verwendet gewesen sein müssen, während die tief eingetieften und die durchlochten Geröllkeulen am wahrscheinlichsten entweder in der hand gebraucht worden sind, oder mit einem gegabelten Stiel in irgendeiner Druckkonstruktion versehen gewesen sind".

De datering is ook voor de auteurs problematisch aangezien het merendeel van de artefacten losse vondsten zijn. Zij kennen (in Overijssel en Gelderland) slechts vier dateerbare exemplaren: Daarle (mesolithisch/neolithisch), Woolde (mesolithisch), Agelo (mesolithisch met mogelijk jong-paleolithische vermenging) en Loenen (mesolithisch, laat-boreaal/vroeg-atlantisch). Op twee exemplaren na waren de vondstomstandigheden te reconstrueren: goed bewoonbare, hoofdzakelijk "sandigen Gebieten".

Fokkens (1991, p. 92-93) komt tot de conclusie dat alle rolsteenhamers als laat-mesolithisch element zijn te beschouwen, hoewel hij een chronologische toewijzing als twijfelachtig vermeldt. Bij de functietoewijzing komt hij tot de volgende verdeling: de geheel doorboorde exemplaren dienen als graafstokverzwaring te worden beschouwd, terwijl de exemplaren met dellen mogelijk zijn gebruikt voor steenbewerking, als vuurboorhouders of als boorhouders. Indien rolsteenhamers in jonger verband worden gevonden, kan het volgens Fokkens om secundair gebruik gaan. De functiebepaling in het onderzoek van Hulst en Verlinde noemt Fokkens vaag.

Bakker (1979, p. 110) noemt een aantal rolsteenhamers uit Nederland (Hunebed D53, Havelte), Duitsland en Denemarken. Deze hamers behoren volgens eerdere onderzoekers mogelijk tot de Trechterbekercultuur. Deze toewijzing is volgens Bakker niet zonder haken en ogen.

Schwabedissen (Hingst 1959, p. 20) wijdt welgeteld drie regels aan rolsteenhamers. Opvallend is dat in dit werk niet - en ook niet in de catalogus - het begrip Geröllkeulen wordt gebruikt. Hij noemt ze Keulenköpfe en vermeldt voorts - heel curieus - dat de artefacten geschacht als wapen werden gebruikt. In de catalogus komt het begrip Keulenkopf niet meer voor. Schwabedissen en Hingst spreken nu over: Felsgesteingerät, Scheibe, Schälchenstein (3x), Felsgesteinkeule (2x) en een linsenförmige Keule.

Tackenberg (1960, p. 507-537) geeft een overzicht van de Geröllkeulen uit Niedersachsen en Westfalen in Noordwest-Duitsland. In dit gebied zijn 211 hamers gevonden, die als volgt kunnen worden onderverdeeld:

Conisch doorboorde rolsteenhamers:	74 %
Recht doorboorde rolsteenhamers:	4 %
Rolsteenhamers met twee putjes:	14 %
Rolsteenhamers met één putje:	8 %

Uit de catalogus kan onder meer worden geconcludeerd dat de grootste Duitse hamers maximaal 16,4 cm lang zijn (Friesland: 12,9 cm) en de kleinste een lengte heeft van 4,5 cm (Friesland: 5,3 cm).

Voorts meldt Tackenberg dat de lieden die de grondstof voor rolsteenhamers zochten, slechts die exemplaren meenamen die reeds natuurlijk de gewenste vorm bezaten. Een oppervlaktebehandeling werd - behoudens een enkele uitzondering (lijst A, nr.76) - niet vastgesteld.

Vervolgens beschrijft de auteur - Deutsch gründlich - op welke wijze de doorboringen in de hamers werden vervaardigd. Pecking - een overigens algemeen aanvaarde werkwijze bij de start van de werkzaamheden - vond een enkele maal plaats tot voorbij het midden van de steen; boren en slijpen voltooiden dan het proces.

Tackenberg denkt dat conisch doorboorde hamers mesolithisch zijn, in tegenstelling tot de recht doorboorde exemplaren: deze plaatst hij voor een groot deel onder de noemer Bandkeramiek en noordelijk neolithicum. Derhalve constateert hij een verbazingwekkend lang bestaan van rolsteenhamers. Bovendien stelt hij vast dat de exemplaren met rechte boorboring het enige teken zijn van de nieuwe tijd: het neolithicum.

Tackenberg brengt de hamers in verband met kloppen van welke materialen dan ook. Een schachting lijkt hem niet aanemelijk. Het gebruik van bijvoorbeeld een pees voor bevestiging aan de hand behoort tot de mogelijkheden. Toch lijkt ook dat geen regel te zijn geweest: "Wenn es der Fall gewesen wäre, hätte man sich die mühselige trichterförmige Durchlochung erspart".

Bij de Bandkeramiekcultuur speelden de hamers een ondergeschikte rol: ze werden al spoedig door andere vormen vervangen, terwijl ze in het noorden van Duitsland - waar zij veelvuldiger voorkomen - nog lang werden gebruikt. Helaas vermeldt Tackenberg niet door welke vormen de hamers bij de Bandkeramiekers werden afgelost. Juist dat element zou een nieuw licht op het gebruik kunnen werpen.

Vervolgens nemen we een kijkje in de rest van Europa. Daarbij raadpleegde ik "The Mesolithic in Europe" van Clive Bonsall (1985). Het enige artikel in dit werk, dat enigszins ingaat op rolsteenhamers, betreft een Finse bijdrage: "The Chronology of the Finnish Mesolithic" van Heikki Matiskainen (p. 379-390). De auteur meldt onder de kop "Coniform-holed globular mace-heads" met name de datering: "... dated to the early Mesolithic". Over het gebruik doen deze onderzoekers geen mededelingen. Wel worden twee artefacten afgebeeld, waarvan er één een versiering heeft met tientallen kleine streepjes (p. 388).

In een typenoverzicht (Arts, p. 291) bevindt zich nog een tekening van een hamer met de vermelding dat de frequentie van het voorkomen laag genoemd mag worden.

Tenslotte heb ik op Internet gezocht naar gegevens over rolsteenhamers, Geröllkeulen of mace-heads. Een Fins museum ([www.espoo.fi/museo](http://www.espoo.fi/museo)) maakt melding van een mace-head met een voorstelling van een beer of een eland. Deze website vermeldt verder dat rotstekeningen en (ingekraste) dierfiguren

worden geassocieerd met het geloof. Dit dierfiguur kan een voorouder representeren die zich bezig hield met religieuze rituelen. Behalve de conische doorboring toont een afbeelding van het artefact niet veel overeenkomsten met Westeuropese voorbeelden.

Op een Turkse website over de bekende neolithische vindplaats Catal Hüyük (8.000-7.000 BP) bevindt zich een onderdeel "begravingen". "Males were accompanied with mace-heads, flint daggers, obsidian points, and jewelry". Vrouwen en kinderen werden begraven met alleen juwelen, terwijl enkele prominente leden van die gemeenschap als bijgift ook spiegels van obsidiaan meekregen.

### Het Friese onderzoek

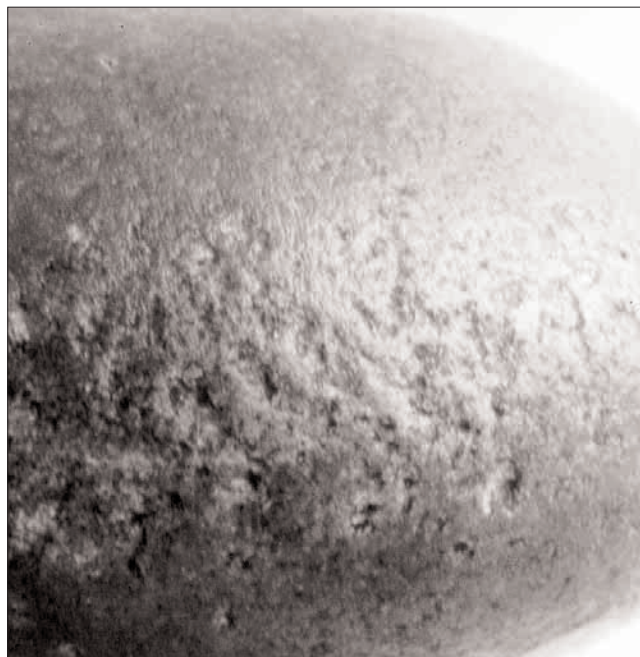
In 1997/1998 zijn alle - tot nog toe bekende - Friese rolsteenhamers door de auteur bestudeerd en in een catalogus opgenomen (zie bijlage). Een klein aantal bevindt zich in de publieke collecties van de Friese musea; een groter aantal leidt een bestaan in de depots van genoemde instellingen. Navraag bij de depotbeheerders leidde tot de conclusie, dat weliswaar een enkel stuk wel eens heeft geleid tot een krantenartikel (met name naar aanleiding van de vondstmelding), maar dat alle Friese stukken tezamen nog niet eerder werden onderzocht.

### Globaal overzicht

Alle rolsteenhamers zijn gevonden op het Friese deel van Drents-Fries Plateau. Geografisch kunnen daarbinnen de volgende drie gebieden - met de vondstaantallen - worden onderscheiden:

- 1 Het noorden (gemeenten Dantumadeel, Achtkarspelen en Tytsjerksteradiel): 5 stuks.
- 2 Het midden (gemeenten Smallerland, Opsterland en Heerenveen): 10 stuks.
- 3 Het zuiden (gemeenten West-Stellingwerf en Oost-Stellingwerf): 7 stuks.

Van vier rolsteenhamers is de vindplaats onbekend. Aangezien deze artefacten zich alle in het Streekmuseum Opsterlân bevinden, is het niet uitgesloten, dat het middelste deel van Friesland nog hoger gewaardeerd dient te worden.



Afb. 2  
**Beschadigingen op een rolsteenhamer uit Eastermar (cat. nr. IV, collectie Sjoerd Spijkstra).**

Foto: Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum

### Aantallen en vormen

In Friesland zijn er tot nog toe 26 rolsteenhamers gevonden; de lengtematen variëren van minimaal 5,3 tot maximaal 12,9 cm; de breedtematen variëren van 4,3 tot 10,5 cm; de diktematen liggen tussen 2,6 en 7,0 cm en de grootte van de doorboring is minimaal 1,7 cm en maximaal 4,5 cm.

Uit Noordwest-Duitsland zijn tot 1960 211 rolsteenhamers bekend.

Tot 1974 zijn er in Overijssel en Gelderland 37 exemplaren gevonden. Tot datzelfde jaar bedraagt het aantal in de provincie Drenthe 32 stuks. In Friesland bedroeg het aantal in datzelfde jaar 22 stuks. Daarna zijn er nog 4 gevonden: alle in het werkgebied van Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum. Het actieve beleid van deze instelling is daar zeker debet aan. In aanmerking nemend dat alle rolsteenhamers in zandige

gebieden werden gevonden - en dat dit alleen de oostelijke helft van Friesland betreft - mag het aantal in deze provincie opvallend hoog worden genoemd.

#### Overzicht rolsteenhamers

gebied	met doorboring	met dellen	totaal
<b>Overijssel/Gelderland</b>			
tot 1974)	19	18	37
<b>Drenthe</b>			
tot 1974)	20	12	32
<b>Friesland</b>			
tot 1998)	18	8	26
<b>Noordwest-Duitsland</b>			
tot 1960)	174	37	211
<b>Totaal</b>	231	75	306
<b>Percentages</b>	76%	24%	100%

Zoals eerder vermeld zijn in Friesland tot nog toe 26 rolsteenhamers bekend (nummer 27 is te afwijkend en nummer 28 is verloren gegaan en daarom niet onderzocht). Op grond van de uiterlijke kenmerken stel ik de volgende indeling voor:

- 1 Rolsteenhamers met conische doorboring
- 2 Rolsteenhamers met rechte doorboring
- 3 Rolsteenhamers met twee putjes
- 4 Rolsteenhamers met één putje

Bij de rolsteenhamers met conische doorboring is steeds sprake van een dubbelconische doorboring; met andere woorden de artefacten werden - vaak na voorverbrijzeling van het oppervlak door pecking - van twee zijden ingeboord. De frequentie van voorkomen is hoog: hun aantal betreft 15 stuks (circa 58 %). De hamers met een rechte doorboring komen minder vaak voor: hun aantal in Friesland bedraagt slechts drie (circa 11,5 %).

Hamers met twee putjes vormen ook een minderheid: 3 stuks (circa 11,5 %). Hamers met een putje zijn iets groter in aantal: 5 stuks (circa 19 %).

Hulst en Verlinde (1976) concluderen, dat de Geröllkeulen met putjes geen halffabrikaten zijn. Aangezien zij slechts 37 voorbeelden (uit Overijssel en Gelderland) tot hun beschikking heb-

ben, lijkt mij deze conclusie iets te voorbarig. Bij mijn onderzoek stuitte ik in het Streekmuseum Opsterlân te Gorredijk op een fragment (XXVI) met een dubbelconische niet voltooide doorboring, waarbij nog een wandje van 0.3 mm is blijven staan. In dit geval is er vrij zeker sprake van een halffabrikaat.

Verder is er getalsmatig ook een discrepantie tussen het cijfermateriaal van Hulst en Verlinde en de Friese cijfers. Hun aantal hamers met één of twee putjes bedraagt bijna 50 %. In de Friese situatie is dit aantal slechts 30,5 %. Het komt mij voor, dat - gezien het geringe aantal artefacten - er enige voorzichtigheid dient te worden betracht ten aanzien van conclusies.

Wel spreekt mij het argument van Hulst en Verlinde aan, dat er mogelijk weinig verschil in gebruik is geweest tussen hamers met en zonder putjes, gezien de gelijke beschadigingspatronen op de artefacten. Van de 26 Friese vondsten hebben er 15 lichte beschadigingen. Dit aantal zal zeker groter zijn geweest, omdat enkele hamers zodanig verweerd zijn, dat deze sporen niet meer konden worden vastgesteld. Bovendien zijn er drie stuks gebroken, zodat ook hier een vaststelling van de aanwezigheid van beschadigingen niet te bewijzen valt.

Hulst en Verlinde sluiten de mogelijkheid van schachting van dubbelconische exemplaren niet uit. Hoewel er geen bewijs voor is - we bezitten geen geschachte voorbeelden - neem ik aan, dat deze artefacten niet geschacht zijn geweest (groep 1).

Hamers met een rechte doorboring lenen zich overigens wel goed voor schachting (groep 2). Doorboring is m.i. aangebracht om het voorwerp mee te kunnen dragen aan een touw rond Hals of middel.

Bestudering van alle artefacten met en zonder doorboring geeft wat betreft de beschadigingspatronen geen opmerkelijke verschillen. Zoals eerder gesteld is geen enkele rolsteenhamer ooit geschacht geweest. Als bewijs moge het volgende dienen. Waren de hamers wel geschacht geweest, dan zou er veel meer kracht kunnen zijn uitgeoefend en zouden de hamers intensere beschadigingen hebben vertoond.

Bij nadere bestudering van de "klosporen" blijkt dat - op de Friese hamers - er slechts sprake is van geringe beschadigingen. Over het algemeen zie je slechts hier en daar dat de hamer in aanraking is geweest met een ander object. De vraag rijst of er bij een dergelijk beschadigingspatroon wel sprake is geweest van het gebruik als klopsteen.



Afb. 3  
**Een klopsteen uit Eastermar afkomstig van dezelfde site als de hiervoor afgebeelde rolsteenhamer (collectie auteur, inv.nr. De Leijen 3).**

Foto: Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum

Derhalve heb ik in diverse collecties een nadere studie gemaakt van mesolithische klopstenen. Deze stenen kenmerken zich over het algemeen door een verbrijzeld uiteinde. Over het gehele oppervlak is dit patroon duidelijk herkenbaar. Op de Friese rolsteenhamers zijn deze opvallende beschadigingen echter niet aanwezig. Het ovale oppervlak houdt dezelfde vorm, hetgeen bij de klopstenen zeker niet het geval is. Derhalve kan ik niet anders concluderen, dan dat rolsteenhamers niet als klopstenen zijn gebruikt.

#### *Datering*

De datering van de Geröllkeulen is problematisch. In verreweg de meeste gevallen is er sprake van losse vondsten. Kortom er bestaat nauwelijks enige samenhang met andere vondsten, die een nauwkeurige datering mogelijk maken. In enkele gevallen is hiervan wel sprake en in het navolgende worden alleen deze artefacten besproken.

Allereerst de bekende gegevens uit de literatuur. Hulst en Verlinde tonen in een viertal gevallen aan, dat een (overigens vrij ruime) datering mogelijk is. In drie van de vier gevallen is deze datering mesolithisch; in een geval is dit mesolithisch/neo-lithisch.

Beuker denkt aan het mesolithicum met doorloop tot het midden-neolithicum, terwijl Groenendijk de Groningse vondsten alle in het mesolithicum plaatst. Matisckainen plaatst de Finse vondsten in het vroeg-mesolithicum. Derhalve is algemeen sprake van een ruime datering: van 8.000 tot 3.200 voor Christus.

In het tweede deel wil ik de Friese vondsten aan een onderzoek onderwerpen. Daarbij blijven de ad-hoc dateringen uit de diverse archieven buiten beschouwing. Slechts indien er sprake is van overig (beschikbaar) vuursteenmateriaal van de vindplaatsen, dan wel van schriftelijke bronnen, wordt hiervan op deze plek melding gemaakt.

In de Friese situatie is er slechts in een vijftal gevallen sprake van een dateringsmogelijkheid; in vier gevallen bestaat hieromtrent duidelijkheid. De voorbeelden worden hier in kort bestek aangehaald; voor verdere informatie verwijs ik naar de catalogus.

**1** (IV en V. Eastermar). Deze twee rolsteenhamers komen van dezelfde "site". In een tweetal collecties (S. Spijkstra en K.R. Henstra, Burgum) bevinden zich van deze vindplaats meerdere artefacten, die wijzen in de richting van het laat-mesolithicum. Mogelijk betreft het de Leijen-Wartenacultuur.

**2** (VI. De Tike). Van deze kleine "site" is slechts weinig materiaal bekend; de vondsten zijn evenwel duidelijk mesolithisch van aard (collectie J. van Bruggen, Opeinde).

**3** (IX. Opeinde). Op deze plek is in de oorlogsjaren een opgraving verricht. De vondsten behoren tot het mesolithicum (zie onderzoeksgeschiedenis).

**4** (XIV. Hoornsterzwaag). In de buurt (maar hoe ver verwijderd? KRH) van de vindplaats is naderhand een mesolithische "site" ontdekt.

De datering van de Friese rolsteenhamers neigt (in overeenstemming met de andere noord- en oostnederlandse voorbeelden in de richting van het mesolithicum. Wel dient in ogen-schouw te worden gehouden, dat er slechts weinig dateerbaar materiaal voorhanden is.

### *Gebruik*

Een antropologische benaderingswijze is bij deze studie buiten beschouwing gelaten. De hamers zelf met hun aan- of afwezige beschadigingspatronen maakten deel uit van het onderzoek.

Op grond van de beschadigingen aan de rolsteenhamers neem ik aan, dat de voorwerpen niet zijn gebruikt als klopstenen. Vrij zeker heeft er geen schachting plaatsgevonden, hoewel met name de voorbeelden met rechte doorboring zich daarvoor wel leenden. Waren de hamers wel geschacht geweest, dan was er zeker sprake geweest van intensere beschadigingen. De van een doorboring voorziene artefacten kunnen door middel van een touw of pees meege dragen zijn.

Het aantal mesolithische nederzettingen in Friesland is groot; op slechts enkele plaatsen werden rolsteenhamers gevonden. Het aantal "sites" waar dit voorwerp uit de prehistorische "toolkit" ontbreekt is derhalve groot. Met andere woorden: Niet iedere familie bezat een dergelijke hamer.

Bij catalogisering van een RAAP-project in de gemeente Tytsjerksteradiel e.o. werden alle sites in een gebied met een oppervlakte van bijna 25.000 ha vastgelegd. Van de ruim 700 vindplaatsen bleken er 175 te plaatsen in het Mesolithicum. Slecht op een van deze sites werden twee rolsteenhamers aangetroffen (Cat. nr. IV en V). Op alle overige 174 sites - hoewel sommige al meer dan 50 jaar door amateurs worden bezocht - was dit artefact afwezig.

Toch dienen wij niet uit te sluiten, dat meerdere losse vondsten oorspronkelijk uit een nederzetting afkomstig zijn, maar dat de overige vuurstenen niet als artefacten werden herkend;

immers veel losse vondsten zijn gedaan door mensen, die zich verder niet bezig hielden met archeologie.

### **Voorzet voor verder onderzoek**

Bij dubbelconisch doorboorde hamers is in de literatuur steeds sprake van de volgende productiestappen: zoeken van geschikte steen, pecking, boren, gebruik. Er is evenwel ook een andere optie: zoeken van geschikte steen, pecking, gebruik. Sporen die lijken op een doorboring kunnen ook door gebruik zijn ontstaan. Tackenberg beschrijft dat pecking soms zichtbaar is tot het midden van de steen. Vervolgens kan de hamer in gebruik zijn genomen als lager of als vuurboor. Op deze wijze kunnen sporen zijn ontstaan, die lijken op een boorproces. Het voorwerp werd mogelijk in een houder geklemd, waardoor de zichtbare beschadigingen ook beter zouden kunnen worden verklaard.

### **Datering**

Op grond van de weinige beschikbare gegevens meen ik te kunnen vaststellen, dat Geröllkeulen hoogst waarschijnlijk in het midden-mesolithicum voor het eerst werden vervaardigd en gebruikt. Mogelijk is deze datering iets aan de vroege kant en is een associatie met de Leijen-Wartenacultuur (laat-mesolithicum) voor de hand liggend.

Enige doorloop tot het vroeg-neolithicum is mijns inziens niet uitgesloten. Immers de mesolithische tradities hielden in het noorden langer stand en vrij zeker leefden er - naast neolithische boerenfamilies - nog zeker honderden jaren mensen, die in hun bestaan voorzagen door middel van jagen en voedselverzame-len.

Ook en zeker wat betreft de datering, is het wachten op resultaten van nieuwe opgravingen, die de schamele gegevens - voor zover het rolsteenhamers betreft - aanvullen.

### **Aanbeveling**

De provincies Overijssel, Gelderland en Friesland beschikken op dit moment over een gecatalogiseerd bestand van rolsteenhamers. Het bestand van de eerstgenoemde provincies dient te worden geactualiseerd. Mijns inziens dient er ook voor de overige provincies een catalogus te worden vervaardigd. Hopelijk wordt deze aanbeveling op redelijk korte termijn opgepakt.



## Literatuur

- 1 Archief Fries Museum, Leeuwarden.
- 2 Archief Museum Smalingerland, Drachten.
- 3 Archief Streekmuseum Opsterlân, Gorredijk.
- 4 Archief Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum, Burgum.
- 5 Bakker, J.A., 1979. The TRB West Group. Studies in the Chronology and Geography of the Makers of Hunebeds and Tiefstich Pottery. Universiteit van Amsterdam (Cingvla V).
- 6 Beuker, J., 1990. Werken met steen. Drents Museum, Assen.
- 7 Borman, R., 1980. Oude beschavingen uit de Lage Landen. Speurtocht naar het dagelijks leven van onze voorouders van ijstijd tot volksverhuizing. Elsevier Amsterdam/Brussel.
- 8 Fokkens, H., 1991. Verdrinkend Landschap. Archeologisch onderzoek van het westelijk Fries-Drents Plateau 4400 BC tot 500 AD. Proefschrift. Rijksuniversiteit Groningen.
- 9 Groenendijk, H.A., 1997. Op zoek naar de Horizon. Het landschap van Oost-Groningen en zijn bewoners tussen 8.000 v. Chr. en 1.000 na Chr. REGIO-Projekt Uitgevers, Groningen.
- 10 Henstra, K.R., 1997. Een mesolithisch landschap bij de Leijen (Frl.) ArchoForum, jaargang 1, nr. 2.
- 11 Hulst, R.S. en A.D. Verlinde, 1976. Geröllkeulen aus Overijssel und Gelderland. Berichten ROB 26, p. 93-126.
- 12 Internet.
- 13 Kramer, E., 1977. Tjongersite aan de Hooidijk te Eext. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Groningen.
- 14 Matisckainen, H. The Chronology of in the Finnish Mesolithic in The Mesolithic in Europe, Clive Bonsall, 1985. John Donald Publishers LTD, Edinburgh.
- 15 Olivier, R., 1994. Bodemvondsten uit Goeree-Overflakke. Uitgeverij De Motte, Ouddorp (Z-H).
- 16 RAAP-Noord-Nederland, 1997/1998. Project Archeologie van het Houtwallen en Elzensingelgebied Fryslân, RAAP-rapporten 272 en 405, P.S.G. Asmussen.
- 17 Schwabedissen, H, 1959. In: Vorgeschichte des Kreises Stormarn, H. Hingst. Karl Wachholz Verlag, Neumünster.
- 18 Tackenberg, K., 1960. Die Geröllkeulen Nordwestdeutschlands. Overdruk: Steinzeitfragen der Alten und Neuen Welt; Festschrift für Lothar Zotz, Bonn (p. 507-538).
- 19 Wouters, A., 1989. Het Mesolithicum in Archeologie, nr. 1. Stichting Archeologie, Duizel.

NB. Ik dank de leden van de Werkgroep Steentijd Friesland en de depotbeheerders van de genoemde musea voor hun medewerking.

CATALOGUS  
VAN FRIESE ROLSTEENHAMERS

---

BIJLAGE

Klaas R. Henstra

## I. Rolsteenhamer

### **Damwoude (Dantumadeel)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Damwoude
- 2 *Coördinaten*  
194.960/591.460
- 3 *Vinder, eigenaar*  
J. Hoekstra-van der Veen, Burgum
- 4 *Vondstdatum*  
1985
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Streekmuseum/Volkssterrenwacht  
Burgum; ST 1995-XI-13
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
6,7 x 5,4 x 3,2 cm; 2,4 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Halffabrikaat?; aan twee zijden inge-  
boord tot een diepte van 0,4 cm; vrijwel  
onbeschadigd; lichte klopsporen.

## II. Rolsteenhamer

### **Boelenslaan (Achtkarspelen)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Boelenslaan
- 2 *Coördinaten*  
207.100/575.760
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Onbekend
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden;  
FM 1970-VII-18
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
7,9 x 7,9 x 4,5 cm; 2,5 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Conische doorboring; rondom gebruiks-  
sporen. FM-registratie: "knots" en  
"Neolithicum". Het eerste is onjuist en  
het tweede onbewezen. Voorts wordt  
vermeld, dat het artefact is gevonden  
door "een boer".

## III. Rolsteenhamer

### **Sumar (Tytsjerksteradiel)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Sumar, Sumarreheide
- 2 *Coördinaten*  
196.080/576.130
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Onbekend
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden; FM 218-102
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
10,9 x 8,9 x 6,2 cm; 4,0 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Halffabrikaat; éénzijdig conisch inge-  
boord tot een diepte van 2,9 cm; ernstig  
beschadigd, o.m. door contact met vuur.  
In de FM-registratie wordt melding  
gemaakt van een "vuurboorsteen". Het  
Terpenboek - eveneens FM - noemt het  
artefact een "knots".

## IV. Rolsteenhamer

### **Eastermar (Tytsjerksteradiel)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Eastermar (De Leijen)
- 2 *Coördinaten*  
201.220/575.260
- 3 *Vinder, eigenaar*  
S. Spijkstra, Burgum (17/27)
- 4 *Vondstdatum*  
1981
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Streekmuseum/Volkssterrenwacht  
Burgum; ST 1990-XI-30-1
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
7,5 x 5,8 x 3,3 cm; 3,1 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Conische doorboring; lichte gebruiks-  
sporen op de uiteinden.

## V. Rolsteenhamer

### **Eastermar (Tytsjerksteradiel), fragment**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Eastermar (De Leijen)
- 2 *Coördinaten*  
201.220/575.260
- 3 *Vinder, eigenaar*  
S. Spijkstra, Burgum (17/70)
- 4 *Vondstdatum*  
1981
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Streekmuseum/Volkssterrenwacht  
Burgum; ST 1990-XI-30-2
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
- x - x 4,8 cm; -
- 7 *Opmerkingen*  
Conische doorboring; het fragment komt  
van de zelfde site als nr. IV.

## VI. Rolsteenhamer

### **De Tike (Smallingerland)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
De Tike (Suderleijen)
- 2 *Coördinaten*  
199.350/573.880
- 3 *Vinder, eigenaar*  
J. Kielstra, De Tike
- 4 *Vondstdatum*  
1993
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Streekmuseum/Volkssterrenwacht  
Burgum; ST 1993-XII-16
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
11,7 x 10,1 x 4,5 cm; 4,2 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Conische doorboring; licht beschadigd;  
bij doorboring duidelijke "pecking" spo-  
ren; lichte klopsporen. Op dit terrein is  
een collectie steentijd materiaal verza-  
meld door J. van Bruggen, Opeinde.  
Deze artefacten zijn zonder uitzondering  
mesolithisch van aard (collectie J. van  
Bruggen).

## VII. Rolsteenhamer

### **Oudega (Smallingerland)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Oudega, Egbertsgaasten
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
J. Siebinga, Opeinde
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Museum Smallingerland, Drachten;  
FM 1964-VI-2
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
8,6 x 6,7 x 4,5 cm; 1,7 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Halffabrikaat?; de inboring heeft een diepte van 0,8 cm; beschadigd; klopsteensporen. De documentatie van het Fries Museum bevat de benaming "putjessteen". Het is mij niet bekend wie deze benaming heeft bedacht; het zal zeker betrekking hebben op de inboringen. Mogelijk heeft onbekendheid met rolsteenhamers geleid tot genoemde (onjuiste) kwalifikatie.

## VIII. Rolsteenhamer

### **Oudega (Smallingerland), fragment**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Oudega, Egbertsgaasten
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
J. Siebinga, Opeinde
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Museum Smallingerland, Drachten;  
FM. S. 44-3
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
9,3 x x 4,9 cm; 3,0 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Conische boorboring; klopsteensporen?

Het betreft een in de lengte gespleten hamer, welke ook nog in de breedte is gebroken. De cortex vertoont een drietal kleine putjes (diameter 0,3 cm), waarvan niet duidelijk is of deze reeds aanwezig waren, dan wel intentioneel zijn aangebracht.

## IX. Rolsteenhamer

### **Opeinde (Smallingerland), fragment**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Opeinde, Zwartveen
- 2 *Coördinaten*  
201.100/572.760
- 3 *Vinder, eigenaar*  
J. Siebinga, Opeinde
- 4 *Vondstdatum*  
Mogelijk rond 1942/1943
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden;  
FM 1969-III-43/1
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
8,2 x 7,1 x 5,1 cm; 3,4 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Halffabrikaat?; aanzet tot conische doorboring; licht beschadigd. De FM-registratie vermeldt "vuurboorsteen". Gedurende de Tweede Wereldoorlog verrichtte Siebinga met behulp van werkelozen opgravingen op het Zwartveen. Het artefacten, die daarbij werden gevonden, vertonen een mesolitische inslag. Derhalve kan deze rolsteenhamer (met de nodige restricties) tot het Mesolithicum worden gerekend.

## X. Rolsteenhamer

### **Ureterp (Opsterland)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Ureterp
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
J.K Boschker, Hurdegaryp
- 4 *Vondstdatum*  
1964
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden;  
FM 1964-X-54
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
10,6 x 10,5 x 3,0 cm; 2,1 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Rechte doorboring; klopssporen rondom. De FM-registratie vermeldt bij dit artefact de woorden "knots" en Neolithicum. Het eerste is m.i. onjuist en het tweede onbewezen.

## XI. Rolsteenhamer

### **Ureterp (Opsterland)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Ureterp, Mounleane/Beakendyk
- 2 *Coördinaten*  
208.600/566.300
- 3 *Vinder, eigenaar*  
J. Siebinga, Opeinde
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden;  
FM 1969-III-18
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
7,8 x 7,2 x 4,3 cm; 3,2 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Halffabrikaat; doorboring conisch tot een diepte van 2,1 cm; licht beschadigd; verweerd. FM-registratie: Laat-Mesolithicum, 6000-5000 v. Chr.

## XII. Rolsteenhamer

### **Beetsterzwaag (Opsterland)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Beetsterzwaag
- 2 *Coördinaten*  
201.090/561.660
- 3 *Vinder, eigenaar*  
F. van der Meulen
- 4 *Vondstdatum*  
1918
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden; FM 202-1
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
7,7 x 6,7 x 4,0 cm; 3,8 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Conische doorboring; eenzijdig zware gebruikssporen. De FM-registratie vermeldt "knots/Geröllkeule". Of de eerste benaming juist is, zal mogelijk uit het verdere onderzoek blijken.

## XIII. Rolsteenhamer

### **Bakkeveen (Opsterland)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Bakkeveen
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
J Siebenga, Opeinde
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden;  
FM 1969-III-158
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
7,2 x 6,5 x 3,5 cm; 3,2/2,5 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Tweezijdig ingeboord, resp. 1,5 en 0,8 cm; uiteinden beschadigd (klopsteen?). De FM-registratie vermeldt "vuurboorsteen".

## XIV. Rolsteenhamer

### **Hoornsterzwaag (Heerenveen)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Hoornsterzwaag
- 2 *Coördinaten*  
208.100/556.050
- 3 *Vinder, eigenaar*  
S.J. Landmeter, Gorredijk
- 4 *Vondstdatum*  
1961
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden;  
FM 1962-XII-26
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
12,9 x 7,7 x 4,2 cm; 2,2 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Halffabrikaat; inboring 1,5 cm. FM-registratie: "Vuurboorsteen" en "Mesolithicum". R. Nolles, Hoornsterzwaag vond vlak in de buurt van nr XIV een mesolithische site, coördinaten: 208.470/555.640. Lit. De Nieuwe Ooststellingwerf, 10 januari 1963.

## XV. Rolsteenhamer

### **Jubbega/Schurega (Heerenveen)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Schurega
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
L. Brouwer, Schurega
- 4 *Vondstdatum*  
1948
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Streekmuseum Opsterlân; G.689
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
5,3 x 5,3 x 5,2 cm; 3,4/2,8 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Hoewel het type afwijkt van de overige rolsteenhamers, wil ik dit artefact toch als zodanig kwalificeren, met name op grond van de doorboring. In het Fries Museum (Leeuwarden) is nog een kubus

achtige kwartsiet aanwezig, die ik vanwege de wel erg rechthoekige vorm niet wil bestempelen als rolsteenhamer (FM 26A/84).

## XVI. Rolsteenhamer

### **Nijeberkoop (Ooststellingwerf)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Nijeberkoop
- 2 *Coördinaten*  
208.209/552.000
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Onbekend
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden; FM 218/40
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
11,4 x 8,5 x 3,7 cm; 2,9 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Rechte doorboring; eenzijdig beschadigd. FM-registratie: misschien een Geröllkeule. M.i. (KRH) is dit zeker.

## XVII. Rolsteenhamer

### **Langedijke (Ooststellingwerf)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Langedijke
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Mr. G.A. Bontekoe, Oosterwolde
- 4 *Vondstdatum*  
1939
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden; FM 229/36
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
9,8 x 8,2 x 3,9 cm; 3,0 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Enkelconische doorboring (andere zijde wel doorboord, maar niet afgemaakt); groef met een lengte van 7,0 cm. FM-registratie: vuurboorsteen, mesolithisch.

## XVIII. Rolsteenhamer

### **Elsloo (Ooststellingwerf)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Elsloo
- 2 *Coördinaten*  
213.620/552.480
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Onbekend
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden;  
FM 1973-XII-03
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
10,6 x 9,4 x 4,3 cm; 3,7 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Halffabrikaat; lichte eenzijdige inboring (1,2 cm); ernstig beschadigd. FM-registratie: vuurboorsteen; meso. Ook hier betreft het een rolsteenhamer.

## XIX. Rolsteenhamer

### **Oosterwolde (Ooststellingwerf)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Oosterwolde
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
H.J. Popping, Oosterwolde
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden;  
FM 1975-IX-59(4A94)
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
12,6 x 9,5 x 4,8 cm; 4,0 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Conische doorboring; lichte klosporen aan beide einden. FM-registratie: neolithisch.

## XX. Rolsteenhamer

### **Appelscha (Ooststellingwerf)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Appelscha
- 2 *Coördinaten*  
221.400/552.850
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Onbekend
- 4 *Vondstdatum*  
1954
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden; FM 4A94(4-5)
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
10,8 x 7,2 x 4,5 cm; 2,3 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Licht conische doorboring; geen klosporen. FM-registratie: Aangekocht voor f 10,- via mr. G.A. Bontekoe. Tevens wordt vermeld dat het een strijdhamer betreft, die bij het slootgraven is gevonden. Evenwel is dit artefact beslist geen strijdhamer, maar een rolsteenhamer. Lit.: Fokkens, 1991, pag. 92, fig. 55c.

## XXI. Rolsteenhamer

### **Appelscha (Ooststellingwerf)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Appelscha, 150 bunder
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Biologisch-Archeologisch Instituut,  
Groningen
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden;  
FM 1975-IX-80
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
7,4 x 4,3 x 2,6 cm; 2,0 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Rechte doorboring; sterk verweerd; derhalve zijn beschadigingen niet meer waarneembaar. De FM-registratie ver-

meldt ook Jardinga (ten noordoosten van Oosterwolde) als vindplaats. Tevens wordt opnieuw melding gemaakt van een vuurboorsteen, terwijl ook de naam "hamertje" wordt gebezigd. Het betreft zeker een rolsteenhamer.

## XXII. Rolsteenhamer

### **Appelscha (Ooststellingwerf)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Appelscha, 150 bunder
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Vereniging voor Heimatstudie der Stellingwerven
- 4 *Vondstdatum*  
± 1929
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden; FM 218-109
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
10,7 x 9,3 x 5,5 cm; 4,5 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Conische doorboring; beschadigd; eenzijdige gebruikssporen. Het Terpenboek vermeldt een andere herkomst, nl. Haulerwijk (uit een zandhoogte bij ontginning).

## XXIII. Rolsteenhamer

### **Onbekend**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Onbekend
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Onbekend
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Streekmuseum Opsterlân, Gorredijk;  
HA. G283

- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
8,3 x 7,6 x 4,9 cm; 2,5 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Conische doorboring; lichte beschadiging aan de uiteinden.

#### XXIV. Rolsteenhamer

##### **Onbekend**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Onbekend
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Onbekend
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Streekmuseum Opsterlân, Gorredijk;  
L.G419b
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
7,9 x 6,7 x 4,5 cm; 2,8 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Conische doorboring; verweerd.

#### XXV. Rolsteenhamer

##### **Onbekend**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Onbekend
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Onbekend
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Streekmuseum Opsterlân, Gorredijk;  
ongenummerd
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
9,6 x 9,4 x 7,0 cm; 3,1 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Eenzijdig conische inboring (diepte 2,3 cm); inboring gepolijst.

#### XXVI. Rolsteenhamer

##### **Onbekend, fragment**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Onbekend
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Onbekend
- 4 *Vondstdatum*  
Onbekend
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Streekmuseum Opsterlân, Gorredijk;  
WM. G980
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
7,6 x - x 4,2 cm; 2,4 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Het betreft een fragment met een conische niet voltooid doorboring; er staat in de doorboring nog een wandje van 0,3 cm. N.B. In de registratie zou WM ook gelezen kunnen worden als WH.

#### XXVII. Rolsteenhamer

##### **Wijnaldum (Het Bildt)**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Wijnaldum (westzijde Tsjidsma-terp),  
Alde Leane
- 2 *Coördinaten*  
160.400/578.650
- 3 *Vinder, eigenaar*  
A. Bouma, Alde Leane 6, Wijnaldum
- 4 *Vondstdatum*  
1993
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
A. Bouma, Wijnaldum
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
6,1x4,1x3,0 cm; 1,1 cm
- 7 *Opmerkingen*  
Het betreft een niet-egale kiezel, waar van het gat excentrisch ligt; dit gat is aan de ene zijde afgerond en aan de andere zijde zeker conisch doorboord; er zijn geen pecking-sporen geconstateerd. Bovendien bevinden zich aan de randen

geen oppervlakte-beschadigingen. Wel zijn enkele glanzende plekje vastge steld.

Het betreft geen rolsteenhamer: het type wijkt af, de vindplaats komt niet overeen met de overige hamers (op de zandgrond) en het voorwerp past niet binnen de metrische maten (het boorgat is te klein). Een datering is niet vast te stellen.

#### XXVIII. Rolsteenhamer

##### **Ureterp**

- 1 *Plaatsnaam, toponiem/straat*  
Ureterp, De Marschen (De Mersken)
- 2 *Coördinaten*  
Onbekend
- 3 *Vinder, eigenaar*  
Onbekend
- 4 *Vondstdatum*  
1934
- 5 *Collectie/inv. nr.*  
Fries Museum, Leeuwarden; FM 4-5
- 6 *Lengte, br., dikte; gr. doorboring*  
Onbekend
- 7 *Opmerkingen*  
De huidige verblijfplaats van het artefact is onbekend. Er bestaat correspondentie tussen Barendse (Drachten) en Van Giffen (Groningen) uit 1927. De vondst bevatte ook nog twee bijlen, waarvan een (198:2) in het Fries Museum aanwezig is (schriftelijke mededeling Evert Kramer, Fries Museum). Deze vondst bleef bij de statistische verwerking van de gegevens buiten beeld.